

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ТЕРМІНОЛОГІЇ ДИЗАЙНУ

© Мар'яно Я., 2010

У статті здійснено спробу огляду історії становлення сучасної української термінології дизайну, яка перебуває ще в процесі становлення, її періодизація.

Ключові слова: українська мова, термін, термінологія, науково-технічна термінологія, терміносистема, дизайн, термінологічна номінація.

The article is focusing on the survey of emerging and developing Ukrainian design terminology which is found still in the making.

Keywords: Ukrainian language, term, terminology, scientific and technological terminology, term system, design, terminology nomination.

Формування та розвиток української термінології дизайну (далі УТД) тісно пов'язано з історією розвитку й становлення галузі дизайну та науки про неї та української літературної мови взагалі. На нашу думку, етапи розвитку УТД співвідносяться з етапами становлення української науково-технічної термінології в цілому, оскільки досліджувана нами термінологія є її невід'ємною частиною.

УТД має тривалу історію, вона була започаткована ще в період функціонування праслов'янської мови і є цілісною системою мовних одиниць, серед яких розрізняємо власне дизайнерські найменування та номінативні елементи з інших споріднених галузей, зокрема сфери будівництва, архітектури, мистецтва.

Перший етап розвитку УТД (XI – поч. XIX ст.) — «донауковий» період зародження зазначеної термінології; його кваліфікуємо як початковий. Він налічує 57% термінів (від загальної кількості УТД) за такими лексико-тематичними групами: *спеціальні назви прикрас* (16% від загальної кількості УТД I етапу), напр.: *лисиця* — «різьблена дошка, підвішена під випусти даху чи верхню планку дерев'яного наличника» (1229 р.); *жучки* — «декоративний мотив у вигляді стрічки, прикрашеної трикутними впадинами з перемичками, що нагадують літеру «Ж» (1574 р.); *спеціальні назви видів декору* (14%): *кобилка* — «оформлення дерев'яних випусків крокв над стіною» (1604 р.); *заставка* — «орнаментальна або сюжетна композиція невеликого розміру» (1614 р.); *спеціальні назви малих архітектурних форм* (14%): *залом* — «уступ на даху або конструкції багатоярусного верху, створені комбінацією вертикального зрубу зі зрізаною пірамідою» (1665 р.); *опасання* — «спеціальна крита галерея навколо будівлі» (XVII ст.); *спеціальні назви орнаментів* (12%): *візочки* — «мотив орнаменту, сформований маленькими колами із крапками посередині» (1382 р.); *алконос* — «орнаментальний мотив декоративного мистецтва Київської Русі» (XV–XVII ст.); *спеціальні назви будівельних елементів* (12%): *ворон* — «консоль, кронштейн» (1074 р.); *верей* — «різьблений стовп, на який навішують ворота» (XVIII ст.); *спеціальні назви інструментів* (10%): *козел* — «дерев'яна конструкція на чотирьох нахилених ніжках, які з'єднуються дошками» (1074 р.); *кружало* — «дерев'яне пристосування для влаштування склепіння чи арки» (XVII ст.); *спеціальні назви технологічних процесів* (8%): *обшиття* — «облицювання конструкцій за допомогою механічних кріплень» (1661 р.); *оздоблення* — «покриття поверхні додатковим шаром матеріалів» (1699 р.); *спеціальні назви матеріалів* (6%): *дранця* — «тонкі, вузькі дощечки для виконання по решетуванню або настилу покрівлі даху» (1598 р.); *гіпс* — «мінерал, що складається з водного сіркокислого кальцію, який використовують для ґрунтування основи для творів живопису» (1653 р.); *спеціальні назви технік дизайну* (4%): *вклейка* — «репродукція або гравюра, виконана окремим відтисненням» (1584 р.); *мережка* — «техніка народного вишивання, яка полягає у створенні ажурного узору на місці висмикнутих із тканини ниток» (1631 р.); *спеціальні назви елементів ландшафтного дизайну* (4%): *кладка* — «місточок через струмок, рів» (1673 р.); *грядка* — «смуга землі, засаджена квітами» (1684 р.).

Невдовзі постала Київська Русь; протягом 3-х століть свого існування її мистецтво й техніка досягли високого на той час рівня. Декорування ж у вигляді орнаментів та інших прикрас пояснює нам світоглядні засади предків. На основі аналізу історичних теоретичних джерел виявлено, що пропедевтичною дизайн-освітою в язичницькій Україні була релігія, яка сприяла розв'язанню складних державних, політичних, господарських, економічних, наукових, культурно-побутових проблем. Формою пропедевтичної дизайн-освіти в умовах язичницької культури українців була християнська культура, а іншим аспектом емпіричного досвіду української дизайн-освіти були традиційні обрядові свята. Особливості дизайну, пов'язаного із християнською культурою, можна побачити в будівлях Київської Софії, де головний художній ефект — складна й водночас гармонійна композиція. Українська хата була взірцем природовідповідної організації предметно-просторового середовища й була синтезом «предметно виражених мистецтв на рівні функціональних* технологій свого часу» [1]. Місцевий будівельний матеріал зумовлював створення екстер'єру та інтер'єру хати, напр.: *шуба* — «тинькові облицювання з великобугристою поверхнею»; *червінка* — «лимонітова глина, багата на залізо, змішана з поливою».

При цьому лексику початкового періоду не можемо визначати як професійну (з огляду на «архаїчність донаукової спеціальної лексики порівняно з науковою термінологією» [2, с. 140]), оскільки між словником побуту й словником науки існує тісний зв'язок. Адже «будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови» [3, с. 6].

Другий етап (XIX – поч. XX ст.) пов'язуємо зі свідомим формуванням дизайну як галузі та його термінології. Розвиток художньо-промислової освіти в Україні проходив відповідно до суспільних, політичних і економічних обставин тогочасного життя. Осередки народної художньої творчості стають базою заснування перших навчальних закладів. Так, у Харкові (1767 р.) було засновано класи живопису, малювання та архітектури. У 1844 р. було відкрито «Технічну академію», що стало початком дизайнерської освіти у Львові.

На початку XX ст. у Львові було засновано Вільну академію мистецтв, де спільним для викладачів закладу було прагнення до багатогранності мистецького самовираження в різних видах мистецтва — архітектурі, графіці, дизайні, живопису, скульптурі, ужитковому мистецтві, що було наслідком боротьби прогресивних художників з консервативною системою навчального процесу та академізмом у мистецтві.

Початок свідомого творення УТД (6% від загальної кількості УТД) припадає на II пол. XIX ст., коли народжуються нові ідеї, форми й стилі. Більшість термінів цього періоду становлять *спеціальні дизайнерські терміни* (50% від загальної кількості УТД II етапу): *пафос* — «єдине емоційне, інтелектуальне й вольове устремління суб'єкта діяльності, що виражається в характері й спрямованості самої діяльності та її духовних продуктах» (I пол. XIX ст.); *антураж* — «оточення, середовище, навколишня обстановка» (сер. XIX ст.); *спеціальні назви елементів ландшафтного дизайну* (25%), напр., *акваріум* — «штучний басейн для утримування водних тварин, розведення декоративних рослин» (сер. XIX ст.); *авеню* — «широка вулиця, обсажена з боків деревами» (II пол. XIX ст.); *спеціальні назви прикрас* (25%): *аксесуар* — «допоміжні деталі в композиції» (поч. XIX ст.); *кольє* — «астрагал з ліпними перлинами» (сер. XIX ст.).

З індустріальною революцією кін. XIX ст. з'являється дизайн, що замінив рукотворну річ об'єктом промислового виробництва. Техніка й мистецтво до епохи Відродження були більшої частини поєднані, і тому стильова єдність всіх навколишніх речей була повною й органічною. Відокремлення техніки відбулося тільки в XVII–XVIII ст. і набуло парадоксальних форм у сер. XIX ст., коли вже закінчений виріб прикрашали. Із цим була пов'язана поява двох спеціальностей — інженера й художника. Неважко уявити собі, який відбиток на світ речей наклали ці умови і як радикально змінилося становище з появою дизайнерського проектування, характерного злитістю технічних та естетичних початків. Отже, можна вважати, що витоки формування власне УТД припадають саме на цей період.

Тенденції світового дизайну другої половини XIX–XX ст., а саме утилітарного західно-європейського й духовного східного аспектів, позначилися на особливостях українського дизайну.

* функційних — *ред.*

У вітчизняній науці феномен дизайну та його термінології тривалий час взагалі ігнорувалася, і надання йому статусу наукової галузі відбувається насамперед в естетичних дослідженнях В. Л. Глазичова, Л. Н. Щедровицького, Л. А. Кагана, Д. Ю. Кучерюка, Л. Н. Столовича, Л. І. Новикової. Вони визначали пріоритетність загальнокультурних орієнтирів для дизайну. Д. Ю. Кучерюк із цього приводу зазначив: «...дизайн виокремлює предмет власного інтересу та власної мети. Він не може бути розчиненим в ергономічних задачах. У нього дійсно власна мета, у якій значуще місце займає художньо-естетична, загальнокультурна ідея створення окремої речі або системи речей у цілому індустріальному комплексі» [4, с. 113].

Проаналізовану численну літературу, присвячену історичним і теоретичним питанням українського декоративно-ужиткового мистецтва, технічній естетиці й дизайну (Є. Антонович, Л. Данченко, Л. Жоголь, П. Жолтовський, А. Жук, Я. Запаско, Р. Захарчук-Чугай, Т. Кари-Васильсва, Т. Косміна, Ю. Лашук, К. Матейко, В. Могилевський, О. Найден, О. Нога, В. Самойлович, М. Селівачов, М. Станкевич, О. Федорук, В. Щербак) стосується всіх видів декоративно-ужиткового мистецтва, пов'язаних з дизайном, якому воно слугує основою й невичерпним джерелом духовності та національної своєрідності.

Із третім етапом (20–30 рр. ХХ ст.) пов'язана цілеспрямована термінологічна робота, зокрема активна діяльність Інституту української наукової мови Академії наук щодо формування самостійної української мови науки й техніки. «Праця Інституту жваво проходила в усіх його секціях. Головне завдання кожної секції — виготовити відповідний словник. Для цього... кожна секція через своїх численних кореспондентів збирала живий матеріал серед народу... Крім того, секції збирали матеріал зі старих книг та з давніх рукописів», — зазначає І. І. Огієнко [5, с. 52].

З 1918 р. у Києві починає працювати архітектурний інститут. Художньо-промислові заклади існували також в Одесі й Харкові [6]. Можна зробити висновок, що в Україні в період з кін.ХІХ ст. до поч. ХХ ст. уже сформувалась інфраструктура художньо-промислової освіти.

У цей час зафіксовано 3% УТД (від загальної кількості УТД), напр.: *адаптація* — «приспособлення пам'ятки архітектури до нового завдання, а також її добудова чи перебудова» (І пол. ХХ ст.); *екстер'єр* — «зовнішній вигляд споруди» (поч. ХХ ст.); *фурнітура* — «елементи, що використовують як прикраси або в практичних цілях» (Іпол. ХХст.); *інтер'єр* — «відносно замкнений та організований у функціонально-естетичному плані простір в середині будівлі» (І пол. ХХ ст.).

Після проголошення Української Народної Республіки спостерігається «вибух термінотворчості українською мовою» [7, с. 16]. Українська мова стає державною й використовується в законодавстві та адміністрації. Зростає потреба в україномовних словниках і підручниках. Настав новий період у розвитку української науково-технічної термінології, який А. І. Вовк назвав «золотим десятиліттям» розвитку української науково-технічної термінології [8]. Уперше в історії української мови термінологія розвивалася за визначеним планом та за підтримки держави.

Перше десятиліття існування Радянської держави залишило нам багату своїми досягненнями й протиріччями творчу спадщину, що відбила пошуки нового, сучасного й співзвучного своїй епосі художнього освоєння дійсності. Створені в ті роки естетичні цінності, при всій їхній неоднозначності, спірності, залишаються в історії нашої культури.

Четвертий етап (30-і – 90-і рр. ХХ ст.) позначається застоєм у розвитку української наукової термінології. Було ліквідовано Інститут української наукової мови; за словами Г. В. Наконечної, «розгорнулася справжня війна» [7, с. 29]. Новий Інститут мовознавства видає «Термінологічні бюлетені» (1934–1936 рр.), де було змінено близько 80% оригінальних українських термінів [7, с. 31]. Починаються репресії щодо національних термінологій, наслідки яких відбилися і на сучасному стані української науково-технічної мови. Було вилучено з ужитку україномовні словники та підручники, результати багаторічної праці українських науковців було перекреслено.

У повоєнні роки розвиток дизайну та його термінологічної системи дещо поживався, хоч реформа 1934 р. позбавила інститути художньо-промислового профілю і в цілому настали часи зневажання теорії «виробничого мистецтва» [9].

Перші визначення дизайну постали в 50-і рр. й формулювалися в основному теоретиками мистецтва. Головним завданням дизайну стали вважати вироблення рекомендацій представникам промисловості з асортименту продукції, її зовнішнього вигляду. У такому трактуванні відбулися давні зв'язки дизайну з декоративно-ужитковим мистецтвом, що сприймалося як більш широке

поле, з якого вийшов дизайн, орієнтуючись на машинне виробництво. Пізніше, в 60-і роки, коли подібне трактування стало здаватися занадто професійно звуженим, воно доповнилось рядом показників, що відбивають зв'язки дизайну із суспільним виробництвом і споживанням.

Розвиток УТД, починаючи з 30-х рр. ХХ ст., на наш погляд, позначається впливом позамовних чинників (передусім політичних). Зафіксовано 33% УТД (від загальної кількості УТД) на позначення *технік дизайну, видів декору, елементів ландшафтного дизайну і орнаментів: бігунець* — «форма орнаментальної цегельної кладки у вигляді пояса, що утворює на поверхні стіни ряд трикутних заглиблень, звернених послідовно вгору й вниз» (1955 р.); *підробка* — «фальсифікація; виготовлення творів образотворчого та декоративно-вжиткового мистецтва, що фальсифікують стиль певної епохи або відомого майстра» (1955 р.); *сльозинка* — «стилізований рослинний мотив у парковому партері або біля його межі, форма якого відповідає назві» (1956р.); *денце* — «чільна дошка на фасаді дерев'яної хати або горизонтальна тяга, що відділяє фронтон від кліті зрубу; прикрашається розписами чи різьбленням» (1958 р.).

Головним завданням термінологів у цей період було максимальне наближення української термінології до російської.

П'ятий етап (з 1991 р.); Україна здобула незалежність, українська мова державною. Гостро постала потреба у фахових словниках, підручниках для підготовки молодих спеціалістів.

Почали регулярно друкуватися матеріали, які стосуються української наукової термінології; із 90-х рр. Львівське наукове товариство імені Т. Г. Шевченка займається термінологічною роботою з метою формування національної наукової термінології.

На цей час припадає поява терміна «дизайн-проекування» («творча діяльність, метою якої є визначення формальних якостей промислових виробів. До цих якостей входять і зовнішні характеристики виробів, але головним чином ті структурні та функціональні* взаємозв'язки, які перетворюють виріб у єдине ціле, як з точки зору, споживача, так і з точки зору виробника» [10, с. 6]). Його увели у науку й практику художньо-конструктивної діяльності в усьому цивілізованому світі. В Україні 1996 р. прийнято Державний стандарт із дизайну та ергономіки, де визначено «*промисловий дизайн*», «*дизайн середовища*», «*дизайн виробничого середовища*», «*дизайн житлового середовища*», «*графічний дизайн*», «*екодизайн*», «*редизайн*, *дизайнерське модернізування*», «*ергодизайн*» [11, с. 6–8]).

Виникає декілька підходів до стандартизації терміносистем. Термінологи розділилися на дві групи: перші прагнуть повністю відродити національну термінологію, вироблену Науковим товариством імені Т. Шевченка та Інститутом української наукової мови, а друга група науковців намагається ввести до української науково-технічної термінології якомога більше запозичень. Л. О. Симоненко із цього приводу зазначає, що «штучна реставрація, нав'язування діалектних, застарілих термінів, власних уподобань, з одного боку, ведуть до самоізоляції не лише наукової мови, а й самої науки», з другого, — «надмірне захоплення іншомовними термінами призведе до втрати національної мовної самобутності» [12, с. 5].

Оглядаючи розвиток УТД в цілому, треба виокремити дві тенденції: перша з них (простежується в 20-х – поч. 30-х рр.) передбачає орієнтування національної термінології на рідномовний ґрунт, уникнення іншомовних слів та їх компонентів, напр.: *сосонка* — «рослинний орнаментальний мотив, популярний у народних розписах подільського житла»; *врубка* — «сполучення елементів дерев'яних конструкцій, при якому частина одного елемента входить у паз іншого». Друга тенденція передбачає максимальне наближення української термінології до російської (основний шлях термінотворення — калькування й запозичення, зокрема з російської, у тому числі й запозичення через російську іншомовних слів). Наприклад, в УТД: *спеціальні назви будівельних елементів (анкер* — «вмурована в стіновий масив конструктивна металева або дерев'яна деталь для скріплення частин споруди або підтримки виступаючих елементів» [через рос. від лат. *ancora* з гр.]; *мезонін* — «верхній півповерх над середньою частиною невеликого житлового будинку, часто з балконом» [через рос. від іт. *mezzanine*]), *спеціальні назви матеріалів (алебастр* — «будівельний гіпс від білого до чорного кольорів. Зовні нагадує мармур, але м'якший, добре ріжеться й полірується» [від рос. з нім. *Alabaster* з лат. *alabastrum* з гр.]; *емаль* — «тонкий шар склоподібної речовини на поверхні керамічних або металевих виробів» [через посередн. рос. з фр. *email* з франк. *smalt*]), *спеціальні назви елементів ландшафтного*

* функційні — ред.

дизайну (*екзоти* — «паркові й оранжерейні рослини, непритаманні відповідній кліматичній зоні» [від рос. з фр. *exotique* з лат. *exoticus* з гр.]; *планшет* — «підземна горизонтальна основа частини міського простору» [через рос. від фр. *planchette*]) і *спеціальні назви видів декору* (*графіті* — «декоративні малюнки й написи, виконані на стіні» [через рос. з іт. *graffiti* з *grafio* з лат. *graphium* з гр.]).

Минулі двадцять років були свідками розвитку того, що ми називаємо сучасним дизайном. По-новому подивитися на роль дизайнерського професіоналізму змушують відомі обставини останнього десятиріччя ХХ ст.: глобалізація, погіршення стану довкілля, нові технології. Нині дизайн стає все більш багатогранним. Зростає розмаїття його стилевих проявів і взагалі форм існування як професії.

Треба зазначити, що в цей період розпочалося свідоме формування УТД шляхом нагромадження термінологічного матеріалу, закладанням теоретичних основ кодифікації ТД. Процеси становлення УТД засвідчують праці таких авторів: Є. А. Антонович, В. Я. Даниленко, Р. В. Захарчук-Чугай, Ю. Г. Легенький, Т. В. Малік, С. П. Мигаль, О. П. Поліщук, М. Р. Селівачов, М. Є. Станкевич, П. М. Татіївський, В. І. Торкатюк, Л. М. Хомінський, О. П. Хмельовський, В. І. Щербак, О. С. Щипанов.

Отже, УТД є результатом багатоголікового розвитку, відображення світової й вітчизняної будівельної та архітектурної справ, на її формуванні чітко позначилася національна специфіка й міжнародний досвід. Крім того, на становлення сучасної УТД впливали загальні тенденції розвитку мови. УТД характеризується тривалою історією розвитку, що посилює важливість дослідження її термінів, і на сьогодні вона залишається об'єктом поглибленого вивчення. Подальший розвиток УТД передбачає розв'язання таких проблем: опис корпусу УТД та його впорядкування, адаптація запозиченого походження, збереження національної специфіки, перевірка доцільності використання іншомовної лексики.

Таким чином, у формуванні й розвитку УТД можна виділити п'ять основних етапів: 1) ХІ – поч. ХІХ ст. — «донауковий період»; 2) ХІХ – поч. ХХ ст. — свідоме формування дизайну та його термінології; 3) 20-30 рр. ХХ ст., так зване «золоте десятиліття»; 4) 30-і – 90-і рр. ХХ ст. — «застій»; 5) з 1991р. — етап відродження.

Джерела: Запаско Я. П. Декоративно-ужиткове мистецтво: словник / Я. П. Запаско, І. В. Голод, В. І. Білик та ін. — Л.: Афіша, — 2000. — 364 с. Шкаруба Л. М. Російсько-український словник художніх термінів: навч. посібник для студ. вузів / Л. М. Шкаруба, Л. С. Спанатій. — К.: Каравела, 2004. — 320 с. Ничкало С. А. Мистецтвознавство: короткий тлумачний словник: Архітектура. Живопис. Скульптура. Графіка. Декоративно-ужиткове мистецтво / С. А. Ничкало. — К.: Либідь, 1999. — 208 с. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.]. — К.: Наук. думка, 1983. Фасмер Макс. Этимологический словарь русского языка: у 4 т. / Макс Фасмер [перевод с нем. и доп. О. Н. Трубачева]. — М.: Прогресс, 1986. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: у 2 т. / П. Я. Черных. — М.: Рус. яз., 1994.

1. Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество / Самойлович В. П. — К.: Будівельник, 1977. — 230 с. 2. Калинин А. В. Лексика русского языка: [учеб. пособие для вузов по спец. «Журналистика»] / Калинин А. В. — М.: Изд-во МГУ, 1978. — 232 с. 3. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слова / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1953. — № 5. — С. 3–29. 4. Кучерюк Д. Ю. Эстетика труда: ценностные отношения, творчество, человек / Д. Ю. Кучерюк — К.: Выща шк., 1989. — 152 с. 5. Огієнко І. І. Інститут Української Наукової Мови в Києві / І. І. Огієнко // Рідна мова. — 1933. — Ч. 2. — С. 50–56. 6. Шмагало Р. Художньо-промисловий та образотворчий напрямки мистецької освіти Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття: Панорамний огляд явищ / Р. Шмагало // Вісник Львівської Академії мистецтв: Спецвипуск. 3б. наук. праць. — Л.: Українські технології, 1999. — С. 113–123. 7. Наконечна Г. В. Українська науково-технічна термінологія: Історія і сьогодення / Г. В. Наконечна. — Л.: Кальварія, 1999. — 110 с. 8. Вовк А. І. Термінологічні проблеми кібернетики / А. І. Вовк // Науково-технічне слово. — 1995. — № 1 (4). — С. 23–30. 9. Щербак В. Українське декоративно-ужиткове мистецтво ХХ ст. Періодизація та концептуальні засоби розвитку / В. Щербак // Українська Академія мистецтва. — К., 1997. — Вип. 4. — С. 73–92. 10. Глазычев В. Л. О дизайне: Очерки по теории и практике дизайна на Западе / В. Л. Глазычев. — М.: Искусство, 1976. — 192 с. 11. Термінологія: Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять: ДСТУ 3966–2000. — К.: Держстандарт України, 2000. — 32 с. 12. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність. — КНЕУ, 2001. — Вип. IV. — С. 3–8.